

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

**Кол жазма укугунда
УДК: 811.512.154:81'367**

АТЫГАЕВ БАКТЫБЕК ИСАЕВИЧ

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СИНТАКСИСИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ
ЖАНА ӨНҮГҮШҮ**

10.02.01– кыргыз тили

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасында аткарылды.

- Илимий жетекчи:** **Дунканаев Абдыкалык Токтогулович**
филология илимдеринин доктору, доцент,
К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик
университетинин кыргыз тили жана адабияты
кафедрасынын профессорунун милдетин аткаруучу
- Расмий оппоненттер:** **Жумалиев Самат Субанкулович**
филология илимдеринин доктору, доцент, Талас
мамлекеттик университетинин ректорунун милдетин
аткаруучу
Жайлообаев Бактыбек Алмамбетович
филология илимдеринин кандидаты, доцент,
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университетинин кыргыз филологиясы
факультетинин деканы
- Жетектөөчү мекеме:** Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тил
илими кафедрасы (723500, Ош шаары, Ленин
проспекти, 331).

Диссертациялык иш 2023-жылдын 16-июнунда саат 14:00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720033, Бишкек шаары, Фрунзе көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертациялык иш менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көчөсү, 547) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 15-майында таркатылды.

**Диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент**

С. К. Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз тилинин синтаксиси боюнча алгачкы окуулуктар 1920-30-жылдарда түзүлүп, бул багытта К.Тыныстанов баштаган А.Шабданов (1931), А.Ыдырысов (1933), Т.Сопиев (1933), Т.Актанов (1941), Н.Макешов, (1936) К.Бакеев (1939) өндүү аалымдардын эмгектери жаралды. Алар синтаксистик материалдарга карата атайын илимий изилдөөлөрдү жүргүзүшпөсө да, кыргыз синтаксис илиминин башатын ачышты. 1950-жылдардан 1970-жылдар аралыгында орто мектептер, орто жана жогорку окуу жайлары үчүн синтаксис боюнча окуу китептери, окуу куралдары иштелип чыгып, синтаксистин объектилерине карата атайын изилдөөлөр жүргүзүлүп, илимий-теориялык негиздеги монографиялар жарыкка чыга баштады. Натыйжада, А. Жапаров (1955), К.Сартбаев (1957), Ы. Жакыпов (1958), А.Турсунов (1976), М. Мураталиев (1961), А. Иманов (1995) өндүү окумуштуулар кыргыз тилинин синтаксисин илимий негизде бир калыпка салып коюшту. 1980-жылдардан тартып кыргыз тилинин салттуу синтаксиси жаңы багыттагы изилдөөлөр менен толуктала баштады. Бул багытта Б.Тойчубекова (1983), А.Сапарбаев (1997), С.Мусаев (1998), С.Ибрагимов (2001), К.Токтоналиев (2004), Т.Токоев (2006), А.Дунканаев (2004), Ж.Элчиев (2012) сыяктуу окумуштуулардын бир катар эмгектери жарык көрдү. Дал ушул синтаксистик окуулуктардын, изилдөөлөрдүн абалына саресеп салып, аныктап-тактап чыгуу учурдагы зарылдык болуп саналат. Кыргыз тили илиминде, анын ичинде синтаксис тармагынын жаралышынан өнүгүшүнө чейинки бир кылымдык мезгил аралыгындагы аткарылган илимий иштерге (С.Ибрагимовдун эмгегин эске албаганда) дээрлик баа бериле элек. Бул маселени бир жактуу карабай, ар тараптуу иликтеп-тактоо орчундуу маселелерден болуп саналат. Ушул жагдай темабыздын актуалдуулугун көрсөтөт.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасында илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери – синтаксис илиминин табиятын, негизин, кыргыз тилинин алгачкы изилденишин, 1920-30-жылдардан азыркы мезгилге чейинки кыргыз тилинин синтаксисинин калыптанышын жана өнүгүшүн аныктоо изилдөөбүздүн негизги максаты болуп саналат. Муну ишке ашырууда төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

- 1) Синтаксис илиминин табиятын, жаралышын, маани-маңызын аныктап алуу;
- 2) Кыргыз тили илиминин XX кылымга чейинки изилденишине сереп салуу;

3) 1920-30-жылдардагы кыргыз тилинин синтаксисинин жалпы абалын аныктоо;

4) 1920-30-жылдардагы окуу китептеринде, окуу куралдарында

5) Кыргыз синтаксис илиминде К.Тыныстановдун ордун белгилөө;

6) 1950-70-жылдардагы кыргыз тилинин синтаксисинин илим катары

7) 1950-70-жылдарда синтаксис боюнча жазылган эмгектерге териштирүү жүргүзүү;

8) 1980-жылдардан азыркы учурга чейинки кыргыз тилинин синтаксисинин жаңы багыттарда өнүгүүсүнө баа берүү;

9) Кыргыз тилинин синтаксиси боюнча кийинки мезгилдерде жарык көргөн айрым урунттуу-урунттуу эмгектерге териштирүү жүргүзүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Синтаксис илиминин жаралышына, кыргыз тилинин XX кылымга чейинки изилденишине жана 1920-30-жылдардан азыркы мезгилге чейинки окуу китептерине, окуу куралдарына, жалпы эле синтаксис боюнча изилденген эмгектерге карата жыйынтыктардын чыгарылышы, жекече көз караштагы илимий-теориялык ойлордун билдирилиши иштин илимий жаңылыгын түзүп турат. Ошондой эле, 1950-жылдардан баштап кыргыз тилинин синтаксистик материалдарынын илимий-теориялык негизде териштирилиши жана алардын өнүгүү абалдарынын этаптарга бөлүнүшү да илимий жаңылык болуп саналат.

Иштин практикалык мааниси. Эмгектин мазмуну, анын өздөштүрүлүшү практикалык чоң мааниге ээ. Изилдөөнүн жыйынтыгын кыргыз жана башка түрк тилдеринин синтаксисин, анын түзүлүшүн, калыптанып-өнүгүшүн иликтөөдө кеңири колдонууга болот. Окуу китептерин, окуу куралдарын жана орто мектептер, жогорку окуу жайлары үчүн кыргыз тилинин синтаксисинин программаларын түзүүдө пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. Ошондой эле, эмгектеги материалдарды орто жана жогорку окуу жайларында лекция, практикалык сабактарды өтүүдө, кыргыз тилинин тарыхын окутууда кеңири пайдаланууга болот. Кыргыз тилинин синтаксиси боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүүгө да зор көмөк түзмөкчү.

Коргоого төмөнкү жоболор сунушталат:

1) XX кылымга чейинки кыргыз тилинин тармактарынын, анын ичинде синтаксис маселелеринин изилденишин кеңири жана терең аныктап-тактоо иштери чоң мааниге ээ;

2) 1920-30-жылдардагы кыргыз тилинин синтаксисин жана бул багытта иш жүргүзүшкөн аалымдардын эмгектерин окуулуктар катары карап, илимий негизде баа берүү зарылчылыктары бар;

3) 1950-70-жылдар аралыгындагы кыргыз тилинин синтаксиси боюнча жарык көргөн эмгектер кыргыз тилинин синтаксисинин илим катары калыптанышында маанилүү роль ойнойт;

4) 1980-жылдардан кийинки мезгилдердеги кыргыз синтаксис илиминин жаңы багыттарда өнүгүүгө бет алышы илимий изилдөөлөрдү кеңейтет;

5) кыргыз синтаксис илиминин калыптанып-өнүгүү мезгилиндеги айрым эмгектер атайын илимий изилдөөлөрдүн объектиси болуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ.

Изилдөөчүнүн жеке салымы болуп диссертациялык иштеги коюлган маселенин аныкталышы, негизги жоболор, талдоого алынган материалдардан чыгарылган жыйынтыктар, корутундулар изденүүчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертациянын негизги жоболору, изилдөө процессинде алынган теориялык жана практикалык жыйынтыктары изденүүчү тарабынан ар түрдүү эл аралык, республикалык, жергиликтүү деңгээлде өткөн илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар окулуп, илимий оң баага татышкан: Эл аралык илимий-практикалык конференция. “Модернизациялоо, мазмуну, окутуунун технологиялык тартиптери: дүйнөлүк тажрыйба жана көйгөйлөрү” (Каракол-Москва-2007-ж.), “Манас” феномени: маселелер жана жаңы изилдөө багыттары” (Каракол ш., 2014-ж.), “Манас” таануу предметин окутуунун теориясы жана методикасы” (Бишкек ш., 2016-ж.), “Педагогдун кесиптик компетенттүүлүгү” (Бишкек ш., 2016-ж.), “Мектепте жана ЖОЖдо билим берүүнү гумандаштыруу” (Санкт-Петербург ш., 2018-ж.), “Мамлекеттик тил -улуттук иденттүүлүктүн негизи” (Бишкек ш., 2018-ж.), “Дүйнөлүк илим жана инновация 2020: Борбордук Азия” (Нур-Султан ш., 2020-ж.), “Евразия мейкиндигинде орус тилинде окутуу” ММПУ (Москва мамлекеттик педагогикалык университети, Каракол ш., 2019-ж.), “Азыркы дүйнөдөгү актуалдуу илимий изилдөөлөр” (Переяслав, Украина, 2021-ж.)

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Изилденген тема боюнча Кыргыз Республикасында, Казакстанда жана Россия Федерациясында жалпысынан изилдөөнүн мазмунун чагылдырган 9 илимий макала жарыяланып, анын ичинен РИНЦ системасында индекстелген басылмаларда 3 макала жарык көрдү.

Диссертациялык иштин түзүлүшү. Иш киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү – 193 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, илимий-теориялык жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболору жана иштин апробациясы, жалпы курамы жана

структурасы тууралуу маалыматтар берилет.

Биринчи бап **“1920-30-жылдардагы кыргыз тилинин синтаксиси”** деп берилип, төрт бөлүмдөн турат. Диссертациянын бул бөлүмүндө жалпы эле синтаксис илиминин жаралышына, кыргыз тилинин материалдарынын XX кылымга чейинки изилденишине жана совет бийлигинин алгачкы мезгилиндеги, б.а., 1920-30-жылдардагы кыргыз тилинин синтаксисинин изилдениши жөнүндө маалыматтар берилген.

1.1. Синтаксис илиминин жаралышы. Коомдук байланыш-катыш процессинин жаралышына, түшүнүүчүлүктүн пайда болушуна карата кызыгуулар сүйлөм жөнүндөгү түшүнүктөр синтаксис илимин жаратты. Ал зарылчылыктан улам жаралды. Синтаксистик маселелер биздин заманга чейинки мезгилден ушул күнгө чейин илимий негизде териштирилип келүүдө.

Грамматика маселелери б.з.ч. мезгилдерде эле изилдене баштагандыгын байыркы индиялык окумуштуу Панини иштеп чыккан “Грамматикалык эрежелердин сегиз бөлүмү” аттуу эмгегинен байкоого болот. Панини б.з.ч. IV-III кылымдарда жашап өткөндүгү тарыхый маалыматтардан белгилүү. Ал аталган грамматиканы түзүп чыгууда өзүнө чейинки Жакатайна, Бхарваджи, Апишали, Шакалы, Гаргью сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринен кеңири пайдалангандыгын ачык эскертет жана мурдагы грамматикалык эрежелерди системалаштырып, өз доорунун адамдары үчүн түшүнүктүүлүктү жараткан, ырааттуулукка келтирилген, көптөгөн оңдоо-түзөөлөр, толуктоолор менен иштелип чыккан грамматикалык жаңы вариант экендигин белгилеген.

Мындан сырткары б.з.ч. II кылымдарда Александрия китепканасындагы кол жазмаларга, Гомердин чыгармаларына иликтөө иштерин жүргүзүү аркылуу Александрия грамматикасы жаралгандыгы белгилүү. Ошол мезгилдин күчтүү грамматисттери Аристарх Самофракийский, Дионисий Фракийский, Апполоний Дискол өндүү окумуштуулар грек тил илиминин грамматикасын негиздешип, анын кийинки калыптанып өнүгүшүнө зор салым киргизишкен. Алар тил системалуу мүнөзгө ээ татаал кубулуш экендигин аныктоо менен, тилдин ырааттуу грамматикасын түзүүгө аракеттенишкен. Аристархтын шакирттери Дионисий Фракийский грек тилинин грамматикасын биринчи жолу системалаштырып иштеп чыкса, Апполоний Дискол грек тилинин синтаксисин жазган. Сөздөр тилдин грамматикалык мыйзамына ылайык, өз ара байланышып сүйлөмдү уюштурат, пикир алышуу кызматын аткарат. Сөздөр тилдин эң башкы бөлүгү, элементи, курулуш материалы болуп саналат. Алар тигил же бул сапаттагы синтаксистик категориялардын милдетин өтөп, сүйлөмдүн составдык бөлүктөрү катары эсептелет. Бул синтаксистик түшүнүктөр синтаксистик

окуулардын, синтаксистик кийинки изилдөөлөрдүн пайда болушуна өбөлгө түзүп, синтаксистик теориялардын жаралышында маанилүү роль ойноп, синтаксис илиминин калыптанып өнүгүшүнө негиз болгон.

Ал эми Римдин эң күчтүү грамматисти катары таанылган Варрон Марк Геренций 25 китептен турган “Латын грамматикасы жөнүндө” аттуу эмгегин жараткан. Биздин замандын IV кылымдарында Римде Элин Донетанын “Грамматикасы” жарык көрсө, ушул эле учурда Константинополдо Прициандын латын тилинин грамматикасына арналган “Грамматикалык окуулары” деген көлөмдүү эмгеги жаралган. Белгилей кетчү нерсе, байыркы учурлардагы көпчүлүк эмгектерде синтаксиске байланыштуу материалдар камтылгандан жана алар тууралуу илимий теориялык ойлор айтылгандан, көз караштар, пикирлер атайын билдирилгенден сырткары, морфологиянын, фонетиканын, лексикологиянын материалдары да синтаксиске негизделгендигин көрүүгө болот.

Ал эми арабдарда 790-жылдары араб тилинин грамматикасынын негизин түзгөн Сибавейхинин “Аль-китаб” аттуу алгачкы эмгеги жарык көрөт. Мында сөз түркүмдөрүнүн системасы каралат да, сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн өз ара байланышуусун, башкарган сөз менен башкарылган сөздүн айкашуусун, сөз тизмектерин сыпаттап берет.

Ошентип, индиялыктардын, гректердин, римдиктердин жана кийинки арабдардын тил илиминдеги грамматикалык эмгектери байыркы учурларда эле синтаксистик түшүнүктөрдүн, синтаксистик эрежелердин, теориялардын негизин түптөп кетишкен.

Орто кылымдардагы түрк тили илиминде улуу ойчул, лингвист М.Кашгаринин “Дивани лугати-ат түрк” аттуу атактуу эмгеги жаралат. М.Кашгари салыштырма-тарыхый тил илиминин башатында турган түрколог. “Дивани лугати-ат түрк” орто кылымдардагы түрк элдеринин грамматикасын, синтаксисин изилдөөнүн объектиси катары жаралды. Түрк элдеринин тарыхый синтаксисин аныктоого зор мүмкүнчүлүк түзүп берди. Сөздүктөгү колдонулган материалдар, мисалдар ошол мезгилдеги түрк тилдеринин синтаксистик түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүнөн маанилүү кабар берет. Ошондой эле, М. Кашгаринин түрк грамматикасы боюнча жазган “Түркий тилдер синтаксисинин көөхарлары” аттуу эмгеги тууралуу маалыматтар бар.

1.2. “XX кылымга чейин кыргыз тилинин материалдарынын изилдениши” деп аталып, мында кыргыз тилинин материалдарынын алгачкы жолу изилдене баштаган учурун биз М.Кашгаринин “Дивани лугати-ат түрк” эмгегине байланыштырабыз. Анын бизге жетпей калган “Түркий тилдер синтаксисинин көөхарлары” деген эмгегинин аталышы түрк тилдеринин синтаксис маселелерине ошол мезгилдерде эле изилдөөлөр жүргүзүлө

баштагандыгынан кабар берет. Окумуштуунун кыргыз эли, кыргыз тили тууралуу айткандарынан, кыргыздын тилин таза тил катары баалагандыгынан улам, кыргыз тилинин материалдары сөзсүз түрдө изилдөөгө алынгандыгы шексиз.

XIX кылымдын эң көрүнүктүү түрколог окумуштууларынын бири - В.К.Шотт. Анын кыргыз тилине тиешелүү “Татар тилдерин изилдөө аракеттери”, “Чыныгы кыргыздар жөнүндө” деген эмгектери бар.

Кыргыз тилин изилдөөчүлөрүнүн алгачкы сабындагы окумуштуулардын бири атактуу түрколог В.Радлов болгон. Анын кыргыз тили тууралуу: “Кыргыздар эч буйдалбастан, токтоосуз шар сүйлөшөт. Алар оюн ачык-так айта билишет. Сүйлөгөндө сөздөрүндө, белгилүү денгээлде кооздук сезилип турат. Жөнөкөй эле сүйлөгөн сөздөрүндө, айтылыштардын курулушунда, мезгил-мезгили менен ыргактык өлчөмдөр байкалып калат. Сүйлөм артынан сүйлөм ыр саптары түрүндө келе түшкөндөй пикир калтырат”, -деп айтканы кыргыз тилинин синтаксисин изилдөөгө түрткү болот.

1.3. 1920-30-жылдардагы кыргыз тилинин синтаксиси. 1920-30-жылдары адегенде сабатсыздыкты жоюу, эне тилин үйрөнүү максатында окуу китептери иштелип чыга баштайт. Алгачкы эне тили окуу китептерин түзүп чыгууда, кыргыз тилинин материалдарын окутууда ошол мезгилдин илим-билимдүү адамдары болуп саналган Э. Арабаев (1924), Шабдан уулу Ажыйман (1931), У. Бактыбаев (1932), С. Нааматов (1933), Т. Сопу уулу (1935), К. Тыныстанов (1936), К. Карасаев (1936), Т. Актанов (1942), К. Бакеев (1942), Н. Макешов (1942), К. Жантөшев (1942), Б. Жунушалиев (1943) өндүү агартуучулардын эмгектери зор болгон.

Эне тилин окутуунун тарыхында, кыргыз тили илиминин жаралыш башатында Э. Арабаевдин “Кыргыз алиппеси” (1924), К. Тыныстановдун “Окуу китеби” (1924), “Чондор үчүн алиппе” (1926), “Эне тилибиз” (1928), “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934), “Кыргыз тилинин синтаксиси” (1936), С. Нааматовдун “Тилибиздин методикасы” (1936), К. Жантөшевдин “Окуу китеби” (1936), А. Идирисовдун “Кыргыз тилинин окуу китеби” (1933) сыяктуу дагы көптөгөн агартуучулардын эмгектери жарык көрөт.

1920-30-жылдары кыргыз тилинин синтаксистик материалдары атайын илимий-теориялык негиздеги изилдөөлөрдүн объектисине айлана элек болчу.

1.4. К. Тыныстанов жана кыргыз синтаксис илими. Кыргыз тилинин фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик материалдарын окутууга карата баштапкы анализ жүргүзүүнү алгачкылардан болуп колго алган окумуштуулардын бири - К. Тыныстанов болгон.

К. Тыныстанов кыргыз мамлекетинин түптөлүшүндө, агартуу системасында, кыргыз тили илиминде, маданиятында, жалпы эле социалисттик турмушту ишке ашырууда баш-оту менен аралашып кызмат

кылды. Ал аз жашаган өмүрүндө кыргыз элине опол тоодой эмгек сиңирип кетти.

Кыргыз тилинин материалдарына карата илимий-теориялык негиздеги ойлорду жаратуу, аларды практикалык багытта далилдөө, түшүндүрүү, чечмелөө, термин иштеп чыгуу, аталыштарды киргизүү жагынан К.Тыныстановдун илимий жөндөмдүүлүгү өтө жогору турган. Кыргыз тилинин синтаксисинин материалдарына карата К.Тыныстановдун илимий-теориялык жоболорунун, концепцияларынын, аныктамаларынын дээрлик 90% азыркы кыргыз синтаксистик окуусунун негизин түзүп тургандыгы анык.

Изилдөөбүздүн максат-талабына ылайык, бул бөлүмдө жалпы эле синтаксис илиминин жаралышына, кыргыз тилинин материалдарынын XX кылымга чейинки изилденишине жана совет бийлигинин алгачкы мезгилиндеги, б.а., 1920-30-жылдардагы кыргыз синтаксисинин изилдениш абалына токтолдук. Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде кыргыз тилинин материалдары, анын ичинде синтаксис маселелери атайын окутула жана изилдене баштаган. Бул багытта Э.Арабаев (1924), К.Тыныстанов (1924), К.Карасаев (1927), С.Нааматов (1933), Т.Актанов (1939), Т.Сопиев (1933), К.Бакеев (1934), А.Шабданов (1931) өндүү аалымдар алгачкы окуу китептерин жазышып, илимий-теориялык негиздеги баштапкы ойлорун жаратышкан.

Иштин **“Кыргыз тилинин синтаксисин анализге алуунун илимий-методологиялык негизи”** деп аталган **2-бабында** изилдөөнүн объект, предмети, методологиялык негизи жөнүндө сөз болот.

Изилдөөнүн объектиси – 1920-30-жылдардан азыркы мезгилге чейинки кыргыз тилинин синтаксиси боюнча жарык көргөн окуу китептери, окуу куралдары, илимий монографиялар болсо, ал эми **предмети** – 1920-30-жылдардан азыркы мезгилге чейинки кыргыз синтаксис илиминин калыптанышы, өнүгүшү тууралуу маселелерге карата илимий-теориялык негиздеги жекече көз караштар билдирилип, жыйынтыктар чыгарылат. Дал ушул объектинин, т.а., коюлган маселенин негизи изилдөөбүздүн предметин түзүп турат. Кыргыз тилинин синтаксистик материалдарын изилдөөнүн алгачкы этабынан тартып, бүгүнкү күнгө чейинки илимий теориялык эмгектер диссертациялык ишибиздин максат-милдеттеринин аныкталышында, коюлган маселенин аткарылышында, дегеле, изилдөөбүздүн ишке ашырылышында илимий-методологиялык база катары өтө чоң милдет аткарат.

Үчүнчү бап “1950-70-жылдар кыргыз синтаксис илиминин калыптануу мезгили” деп аталып, үч бөлүмдөн турат.

3.1. 1950-жылдардагы кыргыз тилинин синтаксис маселелери.

1950-жылдардан тартып эне тил сабагына өзгөчө көңүл бөлүнө баштагандыгы байкалат. 1950-жылы А.Жапаровдун “Кыргыз тилинин грамматикасы” окуу китеби жарык көрөт. 6-7-класстар үчүн жазылган бул окуу китеби ошол мезгил үчүн аба менен суудай зарыл нерсе эле. А.Жапаров синтаксис боюнча алп адис, анын кийинки эмгектерин айтпаганда да, ушул биринчи окуу китеби аркылуу өзүнүн оригиналдуу окумуштуу экендигин, синтаксис боюнча билиминин тереңдигин белгилей кетсек ашыкча болбос.

1950-жылга чейин мектептерде кыргыз тилинин синтаксиси боюнча материалдар Т.Актанов, К.Макешов, К.Бакеевдердин авторлугу алдында 1948-жылы чыккан “Кыргыз тилинин грамматикасы” окуу китеби менен окутулуп келген. Мезгил нугуна жараша бул окуу китеби өз вазийпасын толук аткара алды. Мындан соң, коомдук өнүгүүлөргө, агартуу системасындагы талаптарга байланыштуу жаңыча көз караштагы окумуштуу А.Жапаровдун “Кыргыз тилинин грамматикасы” окуу китеби жарыкка чыгат. Китептин мазмуну, андагы синтаксистик материалдар мектеп окуучуларынын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылып системалуу берилген[Жапаров, 1951].

1950-жылдардын ичинде чоң жаңылык жана саамалык катары А.Жапаровдун “Кыргыз тилинин грамматикасы”(1950), К.Сартбаевдин “Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси” (1957) аттуу окуу китептери, К.Сартбаевдин “Азыркы кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксисинин негизги маселелери” (1953) аттуу докторлук диссертациясы, А.Жапаровдун “Азыркы кыргыз тилиндеги сөз айкаштарынын грамматикалык структурасы” (1955) деген кандидаттык диссертациясы, М.Мураталиевдин “Кыргыз тилиндеги мезгил жандама сүйлөмдөр” (1956) аттуу монографиясы, 1958-жылы Ы.Жакыповдун “Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси”, аттуу окуу куралдары басмадан жарык көрөт. Кыргыз синтаксис илиминин калыптануу учуру өткөн кылымдын 50-жылдарына туура келерин аталган окумуштуулардын эмгектери далилдеп турат. Бул мезгилдерде К.Сартбаев, М.Мураталиев, Ы.Жакыпов, А.Жапаров, А.Турсуновдор тарабынан салттуу грамматиканын жалпы негиздери түзүлүп, сөз айкашы, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдүн өзгөчөлүктөрү аныкталгандыгын көрөбүз.

Ошентип, синтаксис деген түшүнүктү жаратып турган сүйлөм жана сөз айкашы маселелери 50-жылдар ичинде илимий изилдөөлөрдүн объектисине айлана баштайт. Тил илиминин эволюциялык өнүгүү шарттарына жана максат-талаптарына ылайык, конкреттүү темадагы изилдөөлөр жаралат. Белгилүү бир объектини толук изилдеп чыгуу үчүн, анын мүнөздүү белгилерин, айрым-айрым бөлүктөрүн териштирип чыгуу зарылдыгы өзүнөн-өзү келип чыгат. Зарылдыктан жаралган мындай териштирүүлөр оң натыйжаларын бербей койбойт. Маселен, синтаксистин сүйлөм объектисин:

сүйлөмдүн функционалдык, айтымдык, предикативдүүлүк белгилери, сүйлөм мүчөлөрү, алардын түрлөрү, түзүлүштөрү, семантикалык жагдайлары, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрү, татаал сүйлөмдөрдүн түрлөрү, түзүлүштөрү, өз ич ара бөлүнүштөрү ж.б.у.с. көптөгөн маселелер түзүп турат. Ушундай маселелердин изилденип чыгышы жалпы объектини аныктоо болуп саналат.

3.2. 1960-жылдардагы кыргыз синтаксис илиминин маселелери.

Синтаксисти изилдөөнүн, аныктоонун, үйрөнүүнүн башкы жолу сүйлөмгө байланышкан. Ошондуктан, синтаксис илиминде сүйлөм теориясы негизги орунда турат. Коомдук турмушта пикир алышууну, байланыш-катышты тейлөөчү тилдик каражат катары функционалдык милдети жогору турат. Аны изилдеп үйрөнүүдөгү маанилүү объектилеринин бири сүйлөм мүчөлөрү болуп эсептелет. Сүйлөм мүчөлөрүн, б.а., сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн өз ара байланышуу жолдоруна негизделген грамматикалык милдеттерин аныктамайынча, сүйлөм табиятын түшүнүү мүмкүн эмес.

Тил илиминин өнүгүү шартына ылайык, кыргыз тили илиминде да сүйлөм мүчөлөрү маселеси көңүл сыртында калган жок. 1961-жылы М.Мураталиев, А.Турсунов тарабынан кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрүнө арналган “Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү” аттуу илимий эмгек жарык көрөт. 1964-жылы проф. А.Жапаровдун “Азыркы кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн баш мүчөлөрү” деген илимий-теориялык негиздеги фундаменталдуу эмгеги жарык көрүп, кыргыз синтаксис илимин дагы бир тепкичке көтөрүп койду. Ошентип, 60-жылдар ичинде кыргыз тилинин синтаксиси боюнча сүйлөм мүчөлөрүнө арналган эки илимий изилдөө жарык көрдү. А.Жапаров монографиясынын башында эле синтаксистин негизги объектиси болуп саналган сүйлөмгө маани берип, анын калыптаныш маселелерине токтолот. Сүйлөм жөнүндөгү окууга карата жекече көз караштарын билдирет. Ошол мезгилде орчундуу маселе катары каралып жаткан кыргыз адабий тилинин нормалары, тилдин тазалыгы тууралуу сөз кылат.

Сүйлөм ар түрдүү синтаксистик милдет аткарып турган сөздөрдүн катышынан турат, алардын бардыгы өз ара маанилик катышта тургандыктан, сүйлөмдүн жалпы диалектикалык биримдүүлүгү түзөт. Сүйлөм ичинде турган, сүйлөм деген түшүнүктү шарттоочу синтаксистик категориялар сүйлөм мүчөлөрү болуп саналат. Сүйлөм тутумундагы бул синтаксистик категориялардын бардыгынын эле табияты, аткарган милдети бирдей болбойт. А.Жапаров ушул жагдайды терең түшүнгөндүгүн китептин жалпы мазмуну ырастап турат.

3.3. 1970-жылдардагы кыргыз синтаксис илиминин маселелери. 70-

жылдардын ичинде кыргыз тилинин синтаксиси боюнча жарык көргөн

Д.Майрыков, Ы.Жакыпов, М.Мураталиевдердин “Кыргыз тилинин синтаксиси” II бөлүк, Синтаксис (1971), Ы.Жакыпов., Д.Майрыков., Б.Өмүралиев., С.Үсөналиевдердин “Кыргыз тили”, Синтаксис (1973), Ы.Жакыповдун “Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси” (1975), А.Имановдун “Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби” (1976), А.Турсуновдун “Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары” (1976), “Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары” (1978), А.Жапаровдун “Кыргыз тилинин синтаксиси” (1979), С. Гапаровдун “Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү” (1979) эмгектерин атоого болот.

Кыргыз тили илиминде 70-жылдардын ортосуна чейин эркин сөз айкашына караганда, сүйлөм маселеси алда канча кеңири планда иликтөөгө алынып келди. Ы.Жакыповдун “Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси” (1975) педагогикалык жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралында сүйлөм, анын айтылыш максатына жана түзүлүшүнө карай бөлүнүштөрү, сөз айкашы, сүйлөм мүчөлөрү, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү, сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби, жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү, грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр, татаал сүйлөм, анын түрлөрү, төл жана бөтөн сөз маселелери каралган.

Ар бир сүйлөм адамдын оюн калетсиз билдиргени менен, ал ойдун нак өзү эмес, ойдон айырмалуу. Маселен: ой-объективдүү чындыктын чагылышы, ар кандай ой жүгүртүүнү байкатып анын ырасталышын же такталышын ашкерелейт. А ойдун тилде түзүлгөнү менен бекемделе, биротоло жашаганынын өзү-сүйлөм. Бирок булар өз ара органикалык байланыштуу. Атап айтканда, сүйлөм-ойду бекемдөөчү тилдик каражат, белгилүү системага келтирет. Экинчиден, ойдун өзү сүйлөм аркылуу башкаларга айтылып баяндалгандай эле, бирөөлөрдүн ою да сүйлөм аркылуу гана түшүнүктүү болот. Мына ошол каражаттын негизиндеги ой менен акыл-эстин ийгиликтери грамматикалык категориялар аркылуу бекемделип, ишке ашат жана түбөлүккө сакталууга жетишет[Жакыпов,1975:3] деп, адегенде эле, сүйлөм табиятына башкача өңүттөн кароого аракет жасап, аны ой менен байланышта берет.

А.Жапаровдун “Азыркы кыргыз тилинде” негизинен жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси иликтөөгө алынса, 1979-жылы чыккан, жогорку окуу жайлары үчүн жазылган “Кыргыз тилинин синтаксисинде” синтаксистин эки бөлүмү тең каралат. Эмгекте адегенде, сүйлөмдүн синтаксиси боюнча жалпы маалымат берилет да, анда Сүйлөм жана анын көлөмү, Интонация, Интонациянын түрлөрү, *Сүйлөмдүн жалпы классификациясы, Сүйлөмдүн структуралык классификациясы, Жөнөкөй сүйлөм жана татаал сүйлөм, Жөнөкөй сүйлөм жана анын классификациясы, Татаал сүйлөм, Жай сүйлөм, Суроолуу сүйлөм, Илептүү сүйлөм* деген темалар камтылган. Андан

сон, сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланыштары жөнүндө жалпы маалымат берилип, ал өз кезегинде, **Синтаксистик байланыштын түрлөрү, Тең байланыш, Багыныңкы байланыш, Ээрчишүү байланышы, Башкаруу байланышы, Ыкташуу байланышы, Окшош ыкташуу, Таандык байланыш, Жандооч байланыш** деген темаларды ичине камтыйт[Жапаров,1979:55]. Көрүнүп тургандай, биринчи жалпы маалыматтагы аталган темалар синтаксиске киришүүнүн алдындагы багыттык түшүнүктөрдү берүү болуп саналат. Алар кийинки жөнөкөй сүйлөмдөр синтаксиси жана татаал сүйлөм бөлүмдөрүндө кеңири сыпаттоого алынат. Ал эми синтаксистик байланыштын түрлөрүнө кеңири токтолгондугу байкалат.

Кыргыз синтаксис илиминин калыптануу мезгили 1950-70-жылдарга туура келээрин бул багыттагы илимий изилдөөлөрдүн абалы көрсөттү. 50-жылдарга чейин синтаксистик материалдарга атайын илимий изилдөө иштери жүргүзүлгөн эмес. Бул учурда, негизинен, мектеп грамматикалары түзүлүп, анда сүйлөм, жөнөкөй жана кошмо сүйлөм түшүнүктөрү, ээ жана баяндооч, жандама мүчө ж.б. сыяктуу айрым маселелер тууралуу сөз болуп, алар эреже-аныктамалар түрүндө берилип, көнүгүүлөр, тексттер аркылуу бекемделип, кыскача түшүнүктөр менен гана чектелсе, 50-жылдардан тартып синтаксис объектисин изилдөө иштеринин диапозону кеңий баштагандыгын факты-материалдар ырастап турат..

Төртүнчү бап “1980-жылдардан азыркы мезгилге чейинки кыргыз синтаксис илиминин өнүгүшү” деп аталып, үч бөлүмдөн турат. Бул бөлүмдө 1980-жылдардан бүгүнкү күнгө чейинки кыргыз синтаксис илиминдеги орчундуу маселелер териштирүүгө алынды. Тил илиминде мурдатан изилденип келген маселелер канчалык даражада аныкталгандыгына карабай, же ошол чекте биротоло жыйынтыкталып калбай, улам толукталып, улам кошумчаланып турушу, же болбосо жаңы багыттагы иликтөөлөргө жол ачып, жем таштап турушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мына ушул багытта кыргыз тили илиминде илимий иликтөөлөрүн жүргүзүшкөн С.Мусаев (1986), Б.Тойчубекова (1987), С.Ибрагимов (2001), Т.Токоев (2015), К.Токтоналиев (2015), А.Дунканаев (2004), Ж.Элчиев (2012) өндүү окумуштуулардын эмгектерине талдоо жүргүзүлүп, жыйынтыктар чыгарылды.

4.1. 1980-жылдардагы кыргыз синтаксис илими. 1980-жылдардын башында А.Турсуновдун “Кыргыз тилинин тыныш белгилери” (1981) аттуу чакан эмгеги жарыкка чыккан. Бул эмгек жогорку окуу жайларынын жана мектептердин окуу программаларына ылайыкталып түзүлүп, синтаксистик негизде жазылган. Ушул эле жылы М.Мураталиевдин “Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөр” деген аталыштагы илимий эмгеги жарык көрөт. Бул бөлүмүндө татаал сүйлөм деген термин синтаксистик кубулуштарды байкоо

үчүн, туура аталган термин боло алабы, же боло албайбы; татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өздөрүнчө бөлүп колдонууга болобу, же болбойбу; жөнөкөй сүйлөмдөрдүн мааниси жана түзүлүшү боюнча татаал сүйлөмдөн айырмалануучу белгилери барбы деген суроолорду коюп, алар тууралуу М.Н.Петерсон (1957), А.М.Пешковский (1956), М.В.Андреевская (1960), Л.Р.Зиндер., Страева-Сокольская (1941), У.Б.Алиев (1960), Г.А.Абдурахманов (1960), К.К.Сартбаев (1957), А.Жапаров (1979), М.Балакаев (1959), Т.Кордобаев (1975), З.М.Закиев (1963), Н.А.Баскаков (1972), А.Н.Кононов (1960) сыяктуу көптөгөн окумуштуулардын пикирлерин ортого салып, анализдеген.

Азыркы учурга дейре салттуу грамматиканын алкагында сөз айкашы жана сүйлөмгө карата изилдөөлөрдүн жүргүзүлүп жатышы, биринчиден, дагы деле болсо, бул багытта аныктала турган, тактала турган маселелердин бар экендигине жана жалпы эле синтаксистик материалдарга карата ар кыл көз караштардын жаралып турушуна байланыштуу болуп саналса, экинчи жагынан, салттуу синтаксистик көз караштан туруп, сөз айкашынын, сүйлөм структурасын, аларды уюштуруучу каражаттардын семантикалык функцияларын, синтаксистик катыштарды ж.б. тереңдеп чечүү мүмкүн эместигин көрсөттү. Илимдин чеги болбойт, анын коомдук өнүгүүлөргө байланыштуу башкача багыттан каралышы, өзгөчө өнүгүүнүн изилдениши мыйзам ченемдүү көрүнүш катары карап, буга байланыштуу 80-жылдардын ичинде кыргыз тили илиминин синтаксисинде жаңы багыттагы, т.а., **структуралык-семантикалык** багыттагы изилдөөлөрдүн пайда боло баштагандыгы тууралуу кеп козгойбуз.

1983-жылы Б.Тойчубекованын “Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр”, 1987-жылы С.Мусаевдин “Кыргыз тилиндеги атоочтук конструкциялардын парадигматикалык типтери”, 1987-жылы Б.Тойчубекова менен М.Мураталиевдин “Кыргыз адабий тилинин синтаксистик структурасынын совет доорунда өзгөрүшү” аттуу илимий эмгектери совет доорунда кыргыз тилиндеги жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн колдонулушундагы өзгөчөлүктөр, өнүгүп-өзгөрүүлөр изилдөөгө алынгандыгын карадык.

1983-жылы Б.Тойчубекованын “Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр” деген монографиясы жарык көрөт. Кыргыз тилинде бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн структурасы, бир тутумдуу сүйлөмдөрдөгү ээнин катышпай турушу, же кыймыл-аракеттин аткаруучусунун белгилүү жана белгисиз болушу, же болбосо, жалпыланган мүнөздө колдонулушу ал сүйлөмдөрдүн табиятынын татаалдыгын шарттап турат. Ушул маселелерди салттуу синтаксистин аспектисинде толук аныктоо мүмкүн эместигин изилдөөлөрдүн жүрүшү көрсөттү. Муну туура баамдаган

Б.Тойчубекова кыргыз тилиндеги бир тутумдуу (автор бир составдуу деп колдонот) жана кемтик сүйлөмдөрдү структуралык-семантикалык багытта териштирүүгө алган.

Кыргыз тили илиминде А.Жапаров, К.Сартбаев өңдүү айрым окумуштуулардын эмгектеринде атоочтук конструкциялар жөнүндө үстүртөн жалпы маалыматтар билдирилгени болбосо, бул маселе кыргыз тилинин синтаксисинде изилдене элек эле. Ошондуктан, С.Мусаевдин бул диссертациялык ишинде тил илиминдеги айрым теориялык мүнөздөгү синтаксистик маселелердин алкагында 80-жылдарда кыргыз тилинин факты-материалдары да деривациялык синтаксистин аспектисинен талдоого алынышын жаңылык катары кабылдоого болот. Атоочтук конструкциялардын табияты сүйлөм структурасына тиешелүү аныкталат. Анын өзгөчө конструкцияларды түзүү жөндөмдүүлүгү жана мүмкүнчүлүктөрү, атоочтук конструкциялардын семантика-грамматикалык маселелеринин структура-системалык, т.а., парадигматикалык жана деривациялык табияты, сүйлөмдүн ички структурасын кеңейтүүдөгү алардын ролу, ички структуралык кеңейиши боюнча маселелер кыргыз тилинде гана эмес, жалпы түркологияда да актуалдуу болуп саналат. Бул маселелер, айрыкча, атоочтук конструкциялардын парадигматикалык катышы С.Мусаевдин кийинки чыккан “Кыргыз тилиндеги атоочтук конструкциялардын парадигматикалык типтери” (1987) деген эмгегинде кеңейтилип, өркүндөтүлүп берилген. Мында синтаксистик конструкциялар бири-биринен ажыратылып, өз-өзүнчө бөлөк-бөлөк каралбастан, мыйзам ченемдүү мамиле-катышы бар, белгилүү бир системада калыпташып келген категория катары эсептелинет. Мындай шартта, баштапкы модель өзүнө катыштыгы бар элементтер менен (вариациялар, модификаттар, трансформалар, перифразалар) структуралык-грамматикалык, функционалдык-семантикалык статусу боюнча тең катышта болот. Ушундан улам, синтаксистик конструкциялар синтагматикалык жана парадигматикалык катышта боло тургандыгы билдирилет.

4.2. 1990-жылдардагы кыргыз синтаксис илими деп аталып, бул жылдарда көрүнүктүү тилчи окумуштуулар А. Иманов, А. Жапаров, С.Мусаев, Б. Тойчубекова, Т. Токоев, А. Сапарбаев өңдүү окумуштуулардын кыргыз синтаксис илимине карата эмгектери талдоого алынды. 1990-жылы А.Имановдун “Кыргыз тили” эмгеги басмадан чыгат. Бул окуу куралы сөз айкашы жана сүйлөмдү камтыган бөлүмдөрдөн турат. Автор сөз айкашынын изилдениши боюнча жана анын грамматикалык табиятын аныктоодо салттуу изилдөөнүн жүрүшүн салып, адегенде, орус жана түрколог окумуштуулардын көз караштары, пикирлери менен ой бөлүшөт. Коюлган маселе кандай өңүттө териштирилгендигин Ф. Ф. Фортунантов (1956), М. Н. Петерсон (1957),

В.В.Виноградов (1950), С. И. Карцевский (1955), Ф. Микуш (1958), А.М.Мухин (1957), түркологдордон Е. И. Убрятова (1950), Н. А. Баскаков (1960), М. Балакаев (1971), Ю. М. Саидов (1973), М. З. Закиев (1963), У.Б.Алиев (1960) ж.б. кыргыз окумуштууларынан А. Жапаров (1992), Ы.Жакыпов (1961), А. Турсунов (1976) өндүү илимпоздордун эмгектери аркылуу көрсөтөт.

А.Иманов сөз айкашынын табиятын так аныктап алыш үчүн, аны сөз жана сүйлөм менен салыштырып, татаал сөз менен туруктуу сөз айкаштарынан болгон айырмачылыктарын көрсөтүп, эркин сөз айкашын бөлүп чыгат. Азыркы учурда деле сөз айкашы аталышы менен эркин сөз айкашы термини бирдей түшүнүктөр катары кабылдап жүрөт. Негизи сөз айкашы түшүнүгү эки, же андан ашык сөздөрдүн тизмегинде турган татаал сөздөрдү да, фразеологизмди да, аналитикалык формадагы сөздөрдү да камтып турат да, татаал сөздөр морфологияда, фразеологизмдер лексикологияда каралат. Ал эми эркин сөз айкашы синтаксистин объектиси болуп саналат. Автор эркин сөз айкашын илимий негизде ийгине жеткире мүнөздөп, сөз айкашынын карамагынан толук бөлүп чыгара албай калган. Ошондой болсо да, эркин сөз айкашына мындайча аныктама берет: ***“Сүйлөмдө айтылып жаткан ой-максатына ылайык толук маанилүү сөздөрдөн түзүлгөн жана ал сөздөрдүн ортосундагы түрдүү катыштарды билдирген семантикалык-грамматикалык бирдик эркин сөз айкашы деп аталат”*** [Иманов, 1990:25]

Кыргыз тили илиминин синтаксисиндеги эң көрүнүктүү эмгектердин бири катары Абдыгул Жапаровдун 1992-жылы чыккан “Синтаксический строй кыргызского языка” деген эмгегин атоого болот. Кыргыз тилинин синтаксисине гана эмес, жалпы түркологияга да олуттуу салым кошкон эмгек катары бааланууга тийиш. Жогорку окуу жайлары үчүн жазылган эки томдук 49 басма табак көлөмүндөгү бул эмгек кыргыз синтаксис илиминин кандай деңгээлде өнүккөндүгүнөн кабар берет. Өзү айткандай, бул китебинде кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүнүн ар бир деталдык түшүнүктөрүнө чейин кеңири масштабда териштирүү жүргүзүлүп жатышы биринчи аракеттерден болуп саналган. Алар илимде эч кандай талаш-тартыштарды туудурбайт. Ошону менен катар эле, тилдин синтаксистик түзүлүшүндө такыр изилдөөгө алына элек, же ар кыл көз караштарды жараткан көйгөйлөр да болбой койгон эмес [Жапаров, 1992: 3]. Автор I китебинин башында эле, адегенде, сүйлөмгө, анын структуралык жана типологиялык мүнөзүнө, сүйлөмдүн структуралык негизин түзүп турган баш мүчөлөргө, сүйлөмдүн уюшулушундагы грамматикалык белгиси интонациянын маанилүүлүгүнө, сүйлөм жана сөз айкашына, сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүнүн составына жалпы анализ жүргүзүп алат. Тилдин синтаксистик системасын толук чагылдырууну

синтаксистик бирдиктерди аныктап коюу менен чектесек, анда бул система элементтердин гана жыйындысы болуп кала бермек. Ошондуктан, синтаксистик системада сүйлөмдү уюштуруучу элемент-каражаттардын ортосундагы байланыш, мамиле-катыш, алардын ар кыл табияты, маани өзгөчөлүктөрү, ар түрдүүлүгү жана көп кырдуулугу башкы орунда турууга тийиш.

1994-жылы С.Ибрагимовдун “Кыргыз тилиндеги синтаксистик байланыш-катыштарга структуралык-ыктымалдык анализ жана алардын кептеги аракет-милдеттери” деген эмгеги жарыкка чыгат. Эмгекте синтаксистик материалдардын мисалында сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрдүн өз ара байланыштуулугун аныктоо милдети коюлган. Тилдеги сөздөрдүн аткарган байланыштык жана маанилик милдеттерин структуралык-ыктымалдык ыкмада эсептеп чыгып, аларга түшүндүрмөлөрдү берген. Илимий-техникалык тексттер объект катары алынган. Мындагы тилдик бирдиктердин сандык көрсөткүчтөрү биринчиден, ошол тексттин стили, багыт-мүнөзү, тармагы боюнча маалымат берсе, экинчиден, жазган автордун сөз байлыгы, сөздөрдү колдонуу мүмкүнчүлүгү, жөндөмү канчалык деңгээлде экендигинен кабар берет, үчүнчүдөн, тил илиминин так илимдер менен байланыштуулугун көрсөткөн. Автор функционалдык класс (ФК) деп аталган бирдиктер менен кыргыз тилинин синтаксисин жазып чыгуу методун сунуш кылган. Функционалдык класс түшүнүгү сөздүн (сөз формасынын) бир эле мезгилдеги морфологиялык жана синтаксистик мүнөздөмөсүнөн келип чыккан. Текстте колдонулган ар бир сөз ФКнын деңгээлинде б.а., морфологиялык-синтаксистик бирдикте белгиленип, сүйлөмдөгү ар бир ФКнын өз ара позициялык, синтагматикалык, маанилик көрсөткүчтөрү “сүйлөмдүн багынынкы бутактары” деген графикалык схема менен жазылат. Ошол тексттин толук мазмуну ФКнын бирдиктери жана графикалык схемалар менен берилген. Натыйжада, схемалардын структуралык бөлүнүштөрү жана алардын статистикалык көрсөткүчтөрү ФКнын синтаксистик параметрлеринин сапаттык көрсөткүчтөрүн эсептеп чыгышса, алар аркылуу тийиштүү линвистикалык жыйынтыкка келишке мүмкүнчүлүк берет деп көрсөтүлгөн.

1990-жылдардын ичинде кыргыз тилинин синтаксис маселелерине байланыштуу бир катар докторлук жана кандидаттык диссертациялар корголду. А.Иманов “Кыргыз тили” (1990) окуу куралынын негизинде 1994-жылы докторлук, ушул эле жылы “Кыргыз тилиндеги бир составдуу сүйлөмдөр” деген темада Б.Тойчубекова да докторлук диссертацияларын жакташса, К.Жаманкулова “Кыргыз тилиндеги бышыктооч мүчөлөр” (1994), Т.Токоев “Кыргыз тилиндеги парцелляция” (1995), Ж. Элчиев “Кыргыз тилиндеги жаксыз сүйлөмдөр” (1996), А. Дунканаев “Кыргыз эл

табышмактарынын синтаксистик түзүлүшү” (1998), А.Койлубаева “Азыркы кыргыз адабий тилиндеги каратма сөздөр” (1998) деген темаларда кандидаттык диссертацияларын коргошкон.

4.3. 2000-жылдардан кийинки мезгилдердеги кыргыз синтаксис илими. Кыргыз тили илиминде кийинки мезгилдерге чейин сүйлөм коммуникативдүүлүк процессинде эң чоң бирдик катары каралып келгендигин, мындай көз карашка сүйлөмдүн “аякталган ойду билдириши” түрткү болгондугун, коммуникативдүүлүк процессинде сүйлөм аркылуу ар тараптуу аныктоого болбой тургандыгын, чындыгында, сүйлөм коммуникативдик-когнитивдик алкакта эмес, синтаксистик аспектиде эң чоң бирдик болуп эсептелерин айтабыз. С.Мусаевдин: “Арийне, акыркы мезгилдерге чейин эле сүйлөмдүк структура лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн эң чоң бирдиги катары алынып, тилдин маңыз-мааниси, табияты сүйлөм аркылуу гана аныкталып келген. Ошондуктан сүйлөмдүн чегинде түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон ар кандай кубулуштар тилчи-изилдөөчүлөрдү анча кызыктырбаган жана алар лингвистикалык анализдин алкагынан сырт кала берген, маселен, сүйлөмгө берилген 300дөн ашуун аныктаманын ичинен эң алгылыктуусу жана кеңири тарап, көпчүлүк изилдөөчүлөр үчүн бирдей жаңылыкка ээ болуп жүргөнү “бүткөн айрым ойду билдирген сөз, же сөздөрдүн тизмеги”. Бирок көпчүлүк учурда сүйлөмдөр синтаксистик структурасы боюнча “толук аяктап, бүтүп” жатканы менен, семантика-информативдик мазмуну боюнча андай боло алышпай, “бүткөн, аяктаган ойду билдире” алышпай, синсемантикалык мүнөздө болушат. Дагы бир учурда, синтаксистик түзүлүшү предикативдүүлүк деген түшүнүккө, сүйлөмдүк статуска дал келбегени менен, структурасы боюнча да жана семантика-информативдик маалымат-мазмуну боюнча да сүйлөмдөн алда канча чоң, алда канча көлөмдүү абсолюттук конструкциялар, атоочтук татаал конструкциялар жана алардын текст уюштуруучулук мүмкүнчүлүгү сыяктуу маселелер сүйлөм теориясынын алкагына сыйбай жатканы көрүнүп турат” [Мусаев, 1998:31],-деген пикирин кубаттоого алдым. Албетте, коммуникативдүүлүк шартында сүйлөмдү жокко чыгарууга болбойт, бул процесстин уюшулушунда анын аткарган кызматы чоң. Айтайын дегеним, сүйлөм структурасы, аны изилдөөнүн жолдору, теориялык ойлор андан да чоң бирдик болуп саналган тексттик лингвистикага жол ачты, б.а., синтаксистик изилдөөлөрдөн улам, тексттик лингвистика жаралды. Кыргыз тил илиминде бул багытта С.Мусаев (1998) баштаган, С.Өмүралиева (2002), Ж.Чыманов (2003), Т.Маразыковдордун (2006) бир катар илимий эмгектери жарык көрдү.

2004-жылы А.Дунканаевдин “Кыргыз эл табышмактарынын синтаксистик-семантикалык түзүлүшү” аттуу илимий эмгеги жарыкка чыгат. Табышмактар дидактикалык чыгармалардын бир түрү, анын синтаксистик-

семантикалык структурасы өзгөчөлүү. Табышмак жандырмагы менен бир бүтүндүктө өзгөчө бир синтаксистик конструкцияны шарттап турат. Кыргыз эл табышмактарынын материалдарынын негизинде кыргыз тилиндеги сүйлөм түзүлүштөрүнүн, алардын структуралык семантикасын, сүйлөм мүчөлөрүнүн айрым бир бөтөнчөлүктөрүн, анын семантикалык аспектилерин, окшош түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн синтаксистик-семантикасын аныктоону, табышмактардын байыркылык мүнөзүн, анын синтаксистик түзүлүшү аркылуу көрсөтүүнү максат кылган. А.Дунканаев **табышмак+жандырмак** бирдиктүүлүгүн негизге алып, табышмак конструкциясындагы сүйлөмдөрдүн эки тутумдуу түрүн, андагы сүйлөм мүчөлөрүн, алардын семантикасын, багыныңкы жана багындыруучу түгөйлөрүнүн жалпы синтаксистик катышын, бир составдуу сүйлөмдөрдү, алардын түрлөрүн, кошмо сүйлөм түзүлүшүндөгү табышмактарды, алардын түрлөрүн семантикалык аспектиде иликтөөгө алган. Табышмак сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикасынын, синтаксистик-семантикалык мазмунунан келип чыккан мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн көрсөткөн.

2000-жылдардан азыркы мезгилге чейин кыргыз тилинин синтаксиси боюнча С.Ибрагимов “Кыргыз тилиндеги тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр” (2003), К.Токтоналиев “Кыргыз тилиндеги айтымдык коммуникативдик функциялары жана интонациялык структуралар” (2004), Т.Токоев “Кыргыз тилинин экспрессивдик синтаксиси” (2005), А. Дунканаев “Кыргыз макалдарына семантикалык-структуралык, логикалык-грамматикалык илик” (2011), Ж. Элчиев “Сүйлөмдүн келки маанилердин типтери жана түрлөрү” (2015) аттуу докторлук диссертацияларын, А. Аттокуров “Кыргыз тилиндеги аныктооч” (2004), Б. Жайлообаев “Кыргыз тилиндеги атама сүйлөмдөр” (2004), А. Жунусов “Кыргыз тилиндеги жай сүйлөмдөрдүн синонимиясы” (2006), Ч. Хидирова “Кыргыз тилиндеги атоочтуктардын семантика-грамматикалык кызматы жана деривациялык типтери” (2006), А. Чолпонбаев “Кыргыз тилиндеги объектилик катыштардын семантикалык-структуралык өзгөчөлүктөрү” (2007), С.Рысбаева “Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн айтылыш максатынын коммуникативдик-функционалдык түрлөрү” (2008), Т. Асирдинова “Синтаксистик бирдиктердеги багыныңкы байланыштын ээрчишүү жолунун нормалары жана принциптери” (2008), Т. Тойчуев “Кыргыз тилиндеги мейкиндик маанидеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдери” (2010), Б.Түмөнбаева “Кыргыз тилиндеги айтымдын эмоционалдык-экспрессивдик каражаттары” (2010), А. Ийсаева “Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстер” (2013), Г. Уурсова “Татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрү, туюнткан маанилери жана аларды берүүнүн стилдик каражаттары” (2013), Т. Ибрагимова “Кыргыз тилиндеги эки

тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасы” (2017) ж.б. темаларда кандидаттык диссертацияларын коргошкон. Көрүнүп тургандай, кыргыз тилинин синтаксистик материалдары формалдык-синтаксистик, структуралык-семантикалык, коммуникативдик-функционалдык, эмоционалдык-экспрессивдик, семантикалык-стилистикалык ж.б. багыттарда изилдөөнүн объектисине айлана баштады. Мындай изилдөөлөрдүн жүрүшү кыргыз синтаксис илиминин ар тараптуу өнүгүшүнөн кабар берет.

Кыргыз тили илиминин синтаксисинде структуралык-семантикалык багыттагы изилдөөлөрдүн жаралышы Б. Тойчубекова (1987) менен С.Мусаевдин (1998) эмгектерине түздөн-түз байланыштуу. Аларда жалпысынан, семантикалык компоненттердин карым-катышы, байланыш-мүнөзү, логикалык биримдүүлүгү, системалуулугу, интонациялык-айтымдык жабдылышы, белгилүү бир максаттык функциясы структуралык бүтүндүктү түзөрү белгиленген.

КОРУТУНДУ

1. Кыргыз тилинин материалдарын илимий-теориялык негизде изилдеп чыгуу үчүн, бизде көптөгөн даяр материалдардын бар экендигин баса белгилеп коюшубуз керек. Алардын катарына улуу “Манас” эпосубуздан тартып бир шилтем дидактикалык чыгармаларга чейинки материалдар, XX к. чейинки кол жазмалардын үлгүлөрү, Уфа, Казань, Ташкенттен чыккан жазгыч акындардын, агартуучулардын кыргызча китептери кирет. Алар кыргыз тилинин бардык тармактарынын (фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, текст, стилистика) тарыхый мүнөзүн, абалын сыпаттап териштирип чыгууда эбегейсиз зор кызмат аткарды.

2. 1920-30-жылдары адегенде сабатсыздыкты жоюу, эне тилин үйрөнүү максатында окуу китептери иштелип чыкты. Бул жылдары кыргыз тилинин синтаксистик материалдары атайын илимий-теориялык негиздеги изилдөөлөрдүн объектисине айлана элек болсо да, массалык түрдө сабатсыздыкты жоюу максатында эне тилди окутуу күн тартибине курч коюлуп, ага карата окуу китептери чыгарылып, активдүү иш аракеттер жүрдү.

3. Эне тилин окутуунун тарыхында, кыргыз тили илиминин жаралыш башатында Э.Арабаевдин “Кыргыз алиппеси” (1924), К.Карасаев менен авторлош “Жаңылык” (1927), К.Тыныстановдун “Окуу китеби” (1924), “Эне тилибиз” (1927), “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934), “Кыргыз тилинин синтаксиси” (1936), С.Нааматовдун “Кичинекей колхозчу” (1931), “Тилибиздин методикасы” (1933), К.Жантөшевдин “Окуу китеби” (1930), “Колхоз мектебинде” (1932), А.Идирисовдун “Кыргыз тилинин окуу китеби” (1933, 1935), Т.Сопиевдин “Биздин тил” (1933), К.Бакеевдин “Чала сабаттуулар мектеби үчүн эне тил китеби” (1934), Т.Актановдун “Кыргыз

тилинин окуу китеби” (1939), “Грамматика” II бөлүк, Синтаксис (1940), Н.Макешов, К. Бакеевдер менен бирдикте “Кыргыз тилинин синтаксиси” (1939) эмгектери турарын белгилеп коюуга тийишпиз.

4. Кыргыз тилинин фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик материалдарын окутууга карата баштапкы анализ жүргүзүүнү алгачкылардан болуп колго алган окумуштуулардын бири - К. Тыныстанов. Кыргыз тили илиминин тарыхында, анын илим катары жаралышында К.Тыныстановдун ролу өтө эле зор.

5. Кыргыз синтаксис илиминин калыптануу мезгили 1950-70-жылдарга туура келээрин бул багыттагы илимий изилдөөлөрдүн абалы көрсөттү. Бул 30 жыл убакыт аралыгында кыргыз тилинин синтаксисинин калыптанышы кандай эмгектердин жаралышы менен коштолгондугу факты-материалдардын негизинде талдоого алынды.

6. Кыргыз тилинин синтаксисинин илим катары калыпка салынышында А.Жапаров (1959), К. Сартбаев (1957), М. Мураталиев (1961), Ы. Жакыпов (1975), А. Турсунов (1976), А. Иманов (1976) өңдүү окумуштуулардын эмгектери көңүл чордонунда болуп, аларга карата жекече көз караштар билдирилип, алардын кыргыз синтаксис илиминдеги ордулары белгиленди.

7. 1980-жылдардан азыркы учурга дейре салттуу грамматиканын алкагында сөз айкашы жана сүйлөмгө карата изилдөөлөрдүн жүргүзүлүп жатышы, биринчиден, дагы деле болсо, бул багытта аныктала турган, тактала турган маселелердин бар экендигине жана жалпы эле синтаксистик материалдарга карата ар кыл көз караштардын жаралышып турушуна байланыштуу болуп саналса, экинчи жагынан, салттуу синтаксистик көз караштан туруп, сөз айкашынын, сүйлөмдүн структурасын, аларды уюштуруучу каражаттардын семантикалык функцияларын, синтаксистик катыштарды ж.б. тереңдеп чечүү мүмкүн эместигин көрсөттү.

8. Кыргыз тили илиминин синтаксисинде структуралык-семантикалык багыттагы изилдөөлөрдүн жаралышы Б. Тойчубекова (1983) менен С.Мусаевдин (1983, 1987) эмгектерине түздөн-түз байланыштуу. Сүйлөм маселесинин чечилишинде, классификацияланышында анын структуралык-семантикалык моделдерге ажыратылышы, сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык аспектисин ачыктоодо, анын объектисинин такталышы, тил жана кепти ажырымдоо, алардын бирдиктерин аныктоо жана экспрессивдик синтаксистин маани-маңызын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн синтаксистик кубулуш катары жаралышы ж.б. өз натыйжаларын көрсөтпөй койбойт. Кыргыз тили илиминде бул багыттарда илимий-иликтөөлөрүн жүргүзүшкөн С.Мусаев, Б. Тойчубекова, С. Ибрагимов, Т. Токоев, К.Токтоналиев, А.Дунканаев, Ж. Элчиев өңдүү окумуштуулардын эмгектерине талдоо жүргүзүлүп, жыйынтыктар чыгарылды.

**Диссертациянын темасына тиешелүү жарык көргөн эмгектердин
тизмеси:**

1. Атыгаев, Б. И. Некоторые малоизученные аспекты сложного предложения в кыргызском языке [Текст]/ Б.И. Атыгаев // Научный аспект. Том 2, Выпуск -№3, -Самара, 2019. -С.203-211. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41388685>
2. Атыгаев, Б. И. Кыргыз тилинин синтаксисинин жаралышы жана калыптанышы [Текст]/ Б.И. Атыгаев // Абай атындагы Казак улуттук педагогикалык университети, Алматы. - 2019. -35-37-бб. ISBN 978-601-298-762-1.
3. Атыгаев, Б. И., Дунканаев А. Т. 1950-жылдардагы кыргыз тилинин синтаксис маселелери [Текст]/ Б. И. Атыгаев // Глобальная наука и инновации. -Нур-Султан, -2020. -2-7-бб.
4. Атыгаев, Б. И. К. Тыныстанов жана 20-30-жылдардагы кыргыз тилинин синтаксиси [Текст]/ Б.И.Атыгаев // Ысык-Көл мамлекеттик университетинин жарчысы. -№48. -190-197-бб.ISSN 1561-9516
5. Атыгаев, Б. И. XX кылымга чейин кыргыз тилинин материалдарынын изилдениши [Текст]/ Б.И. Атыгаев // Ысык-Көл мамлекеттик университетинин жарчысы. -№48. 197-203-бб. ISSN 1561-9516
6. Атыгаев, Б. И. Кыргыз тил илиминдеги сүйлөм жана сөз айкаштары [Текст]/ Б.И. Атыгаев // ALATOO AKADEMIK STUDIES №2. 2021. -188-198-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46239236>
7. Атыгаев Б. И. Окумуштуу М.Мураталиев жана кыргыз тил илиминин синтаксис маселелери [Текст]/ Б.И. Атыгаев // ALATOO AKADEMIK STUDIES -№2. 2021. -198-206-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46239237>
8. Атыгаев, Б. И. К.Тыныстановдун кыргыз синтаксис илимине кошкон салымы [Текст]/ Б. И. Атыгаев //Научный журнал. LXXVII Международной научной конференции “Актуальные научные исследования в современном мире” (26-27 сентября 2021г) -Переяслав, Украина. -С.82-88. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47109470>
9. Атыгаев Б. И. Кыргыз синтаксис илиминин жаралышы [Текст]/ Б. И. Атыгаев // Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Кабарлары. -№4.2021.-68-73-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47173203>

Атыгаев Бактыбек Исаевичтин 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Кыргыз тилинин синтаксисинин калыптанышы жана өнүгүшү” аттуу темадагы диссертациялык эмгегинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *вариация, модификатор, трансформа, перифраза, деривация, синтагматика, парадигматика*

Иштин объектиси – 1920-30-жылдардан азыркы мезгилге чейинки кыргыз тилинин синтаксиси боюнча жарык көргөн окуу китептери, окуу куралдары, илимий монографиялар.

Изилдөөнүн предмети - эмгекте 1920-30-жылдардан азыркы мезгилге чейинки кыргыз синтаксис илиминин калыптанышы, өнүгүшү тууралуу маселелерге карата илимий-теориялык негиздеги жекече көз караштар билдирилип, жыйынтыктар чыгарылат. Дал ушул объектинин, т.а., коюлган маселенин негизи изилдөөбүздүн предметин түзүп турат.

Изилдөөнүн максаты болуп, синтаксис илиминин табиятын, негизин, кыргыз тилинин алгачкы изилденишин, 1920-30-жылдардан азыркы мезгилге чейинки кыргыз тилинин синтаксисинин калыптанышын жана өнүгүшүн аныктооизилдөөмдүн негизги максаты болуп саналат.

Изилдөө методдору катары сыпаттама, топтоо, системалаштыруу, структуралык анализ, синтез, моделдештирүү ж.б. методдор пайдаланылды.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары:

1) Синтаксис -коомдук өнүгүү процессиндеги тилдик жандуу кубулуш, анын табияты татаал жана ар кыл мүнөзгө ээ экендиги;

2) Ойдун түшүнүктүү, ырааттуу, системалуу берилиши синтаксиске байланыштуу жана карым-катыш процессинин аныкталышы синтаксиске негизделгендигинде;

3) XX кылымга чейинки кыргыз тилинин тармактарынын, анын ичинде синтаксис маселелеринин изилденишин кеңири жана терең аныктап-тактоо иштеринин чоң мааниге ээ экендигин;

4) 1920-30-жылдардагы кыргыз тилинин синтаксисин жана бул багытта иш жүргүзүшкөн адамдардын эмгектерине илимий негизде баа берүү зарылчылыктарынын бар экендигин;

5) 1950-70-жылдардагы кыргыз тилинин синтаксиси боюнча жарык көргөн эмгектер кыргыз тилинин синтаксисинин илим катары калыптанышындагы ролу;

6) 1980-жылдардан кийинки мезгилдердеги кыргыз синтаксис илиминин жаңы багытта өнүгүүгө бет алышы;

7) Кыргыз синтаксис илиминин калыптанып-өнүгүү мезгилиндеги айрым урунттуу-урунттуу эмгектер атайын илимий изилдөөлөрдүн объектиси болуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ экендигинде.

Колдонуу чөйрөсү: Изилдөөдөгү негизги табылгаларды, изилдөө ишинин жыйынтыктарын жогорку окуу жайларындагы филологиялык предметтерди окутууда материал катары колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Атыгаева Бактыбека Исаевича на тему “Формирование и развитие синтаксиса кыргызского языка”, представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: *вариация, модификатор, трансформа, перифраза, деривация, синтагматика, парадигматика.*

Объектом исследования являются учебники, учебные пособия, научные монографии по синтаксису кыргызского языка, опубликованные с 1920-30-х годов по настоящее время.

Предметом выступают вопросы, касающиеся становления и развития синтаксиса кыргызского языка с 1920-30-х годов до последних лет.

Цель исследования. Цель диссертационной работы заключается в исследовании этапов развития и формирования синтаксиса кыргызского языка с 1920-х и 30-х годов до настоящего времени.

Методы исследования. Задачи исследования обусловили использование следующих методов: метод описания, метод систематизации, метод структурного анализа, метод синтеза, метод моделирования.

Основные результаты исследования:

- 1) Изучены материалы кыргызского языка до XX века.
- 2) Дана оценка материалам по становлению кыргызской науки о синтаксисе в 1920-30 гг.
- 3) Дан анализ периода становления кыргызской науки о синтаксисе в 1950-70 гг.
- 4) Исследовано состояние развития кыргызской науки о синтаксисе в 1980-е годы.
- 5) Дана оценка последним событиям в науке о кыргызском синтаксисе.

Область применения: результаты исследования можно использовать как материал в обучении филологических предметов в высших учебных заведениях.

ABSTRACT

of the dissertation work on the topic "Formation and development of Syntax of Kyrgyz language" for the degree of candidate of philological sciences in the specialty of Kyrgyz language 10.02.01 by Atygaev Baktybek Isaevich.

Key words: variation, modification, transformation, periphrase, derivation, syntagmatics, paradigmatics.

Research object: textbooks, manuals, monographs on syntax of Kyrgyz language published since 1920-30s up to now.

Research subject:

Research aim is the nature, the basis of Syntax, the first studies on the Kyrgyz language, the main objective of our research is the formation and development of syntax of the Kyrgyz language from 1920-30s to the present day.

Research methods used are methods of description, systematization, structural analysis, synthesis, modeling.

The main results of research:

1. Syntax is a linguistic phenomenon in the process of development of society, the nature of syntax is complex and multifaceted.

2. An accessible, coherent and systematic transmission of thought is connected with syntax and the determination of the process of interconnection is based on syntax;

3. A comprehensive and in-depth study on the branches of the Kyrgyz language, including syntax issues till the XXth century is of great importance;

4. The need to give scientific evaluation to the work of scholars that were dedicated to Kyrgyz language syntax in 1920-30 years;

5. The role in the formation of syntax science of the Kyrgyz language syntax works from 1950-70 years;

6. The turn in a new direction in the science of Kyrgyz syntax after 1980;

7. The possibility of becoming a special research subject of some higher works in the formation and development of the science of Kyrgyz syntax.

Practical significance of the research: the results of the research can be used as material in teaching philological subjects in higher educational institutions.

Формат 60x84 1/16. Офсеттүү басып чыгуу
Офсеттик кагаз. Көлөмү 1,5 п.л.
Тираж 100 экз.

Ж.И. «Сарыбаев Т.Т.»
Типографиясында басылып чыкты
720040, Бишкек ш., Манас көч, 101.
+996 708 05 83 68